

مطالعات تزئینات، ساختار و نقشمایه های محراب مسجد جامع مرنند

حدیث شیرشکن^۱، زهره کریمی سرتنگ^۲، آرزو ختار^۳

۱- دانشجوی کارشناسی دانشگاه فنی حرفه ای دختران ایلام

۲- دانشجوی کارشناسی دانشگاه فنی حرفه ای دختران ایلام

۳- مدرس دانشگاه فنی و حرفه ای دختران ایلام

hadis.shir1377@gmail.com

zohrekarimi7823@yahoo.com

Arezoo.khatar@gmail.com

چکیده

یکی از محراب های ساخته شده در دوره ایلخانی به سال ۷۳۱ هجری محراب مسجد جامع مرنند در استان آذربایجان شرقی می باشد که در ۱۵ دی ماه ۱۳۱۳ هجری شمسی تحت شماره ۱۳۹ جزو آمار ملی به ثبت رسیده است. معماری خاص و تاریخی این محراب مزید بر علت شده تا این بنا یکی از معدود مکان های تاریخی باشد که مورد توجه گردشگران قرار گیرد مطالعه و شناخت دقیق نمادهای به کار رفته در تزئینات این محراب از مهمترین اهداف این پژوهش است. روش مقاله توصیفی و تحلیلی از نوع بنیادی است و روش گردآوری اطلاعات بر اساس مطالعات میدانی کتابخانه‌ای و مجازی می باشد سوالی که در این مقاله مطرح می شود تزئینات و تناسبات محراب مسجد جامع مرنند دارای چه مفاهیم و نمادین ای هست بر اساس این مطالعه مشخص گردیده که تزئینات این محراب در سه دسته نقشمایه کتیبه ای، هندسی و گیاهی قابل تقسیم بندی هستند.

کلمات کلیدی: تزئینات، محراب، مسجد جامع مرنند، مسجد جامع مرنند، ساختار و نقشمایه های محراب، مرنند، مرمت

مقدمه

مسجد جامع مرنند در مرکز شهر مرنند واقع شده که مطابق کتیبه محراب مسجد این بنا در سال ۷۳۱ هجری قمری در زمان سلطنت ابو سعید بهادر خان ساخته شده است. محراب در قسمت جنوبی مسجد واقع شده و مزین به آیات قرآنی به خط کوفی و گچبری های بدیع میباشد. یکی از شاخص ترین محراب های دوره ایلخانی، محراب مسجد جامع مرنند است که هم فرم کلی محراب و هم نقشمایه های آن از نظر زیبایی شناختی دارای اهمیت است. محراب مرنند به علت عدم توجه مسئولین میراث فرهنگی رو به ویرانی است؛ و لذا مستندسازی و مطالعه ارزش های هنری میراث فرهنگی از ضرورت ها و بایسته هاست. هدف این پژوهش معرفی، طبقه بندی و تحلیل انواع نقوش به کار رفته و تحلیل زیبایی شناختی روابط بصری، روابط ساختار تناسبات محراب مذکور است. در پژوهش پیش رو، ارزش های زیباشناختی نقشمایه های گیاهی و هندسی، ساختار تناسبات محراب مسجد جامع مرنند در دوره ایلخانی در تبریز مورد مطالعه قرار گرفته است. بررسی توصیفی دقیق انواع نقشمایه ها، ترکیب بندی، ساختار و روابط هندسی، تناسبات و تجزیه و تحلیل جزا، می تواند روشنگر ویژگی های خاص محراب باشد. در

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

ابتدا، محراب مسجد جامع هفتشویه معرفی شده است. سپس نقشمایه های به کار رفته، تناسبات و روابط هندسی محراب مورد بررسی قرار گرفته است. در آخر نیز نتیجه گیری مطرح شده است.

روش تحقیق

نوع تحقیق از نظر هدف توسعه ای و از نظر روش توصیفی - تحلیلی است، ابتدا یافته ها ارائه شده اند و پس از توصیف نمونه های منتخب به تحلیل آنها پرداخته شده است. روش یافته اندوزی به صورت کتابخانه ای، همچنین تمامی اطلاعات و داده ها بر اساس مطالعات نظری و مشاهدات عینی (میدانی) می باشد. روش تجزیه و تحلیل داده ها به صورت کیفی و کمی انجام گرفته و با تحلیل های ساختاری به انجام رسیده است.

پیشینه تحقیق

مطالعاتی روی محراب مسجد جامع مرند صورت گرفته است. متخصصان زیادی در رشته های معماری، مرمت و باستان شناسی در این مسجد فعالیت های تحقیقاتی و عملی انجام داده اند. باستان شناسان و متخصصان هنرعموما به معرفی معماری مورد نظر و در خصوص تزئینات به بیان توصیفی تزئینات در حد مختصر و خوانش کتیبه ها و تاریخ گذاری آثار پرداخته اند. ما نیز در زمینه تزئینات معماری ایران نیز به توصیفات تاریخی و هنری تمامی دوره ها به طور خلاصه و گذرا پرداخته ایم.

محراب

محراب مسجد، طاق نمايي است که جهت نمازگزارى را نشان ميدهد و محوری ترین بخش در معماری مساجد است. این واژه به معنای محل جنگ و جهاد است. در قرآن مجید این واژه در توصیف پناهگاه و مأمنی برای مریم عذرا آمده است. رازآمیزترین و پرشکوه ترین عنصر تزئینی محراب مقرنس است. مقرنس تمثیلی از فیضان نور در عالم مخلوق خداوند است که همچون چهلچراغی، نور رحمت و معنویت را بر جان نمازگزاران می گستراند محراب ها در مساجد به جهت جایگاه و اهمیتی که دارند دارای بهترین نقش و نوع تزئین هستند ساخت محراب ها در ایران، که از قرون اولیه ی هجری، غالبا با گچ، به شکلی ساده و ابتدایی، با تزئینات محدود و متکی بر آرایه های دوره ی ساسانی، به شکلی واقعگرایانه و نزدیک به طبیعت بود؛ در قرون میانه، علاوه بر تداوم برخی از سنتهای تزئین، جای خود را به نقوش گیاهی انتزاعی پرکار و پیچیده داد. به نحوی که نقوش هندسی و کتیبه های کوفی نیز، سهم عمدهای در تزئینات را به خود اختصاص داده بود.

محراب مسجد جامع مرند

امروزه کف مسجد به اندازه سه پله از سطح کوچه مجاور پایین تر است و دالانی به طول ۱۲ متر با سه طاق گنبدی، ورودی را به شبستانها مربوط می سازد در سمت چپ این دالان، شبستان جنوبی با گنبدی کم خیز واقع شده است. محراب این مسجد که در سال ۷۳۱ هجری به امر سلطان ابوسعید بهادرخان به دست یک استاد گچ بر و صنعت گر تبریزی ساخته شده است. مسجد جامع مرند از ابنیه اوایل سده هشتم هجری است. بنای کنونی آن که در نتیجه تعمیرات مکرر به صورت بنای تازه درآمد بنای اصلی نمی باشد، اما از آثار قدیمی آن محرابی که به منزله یادگار جامع ابوسعید به شمار می رود در یکی از شبستانهای مسجد واقع و جزو محرابهای ظریف و زیبای مساجد دوره مغول محسوب می شود این محراب از نظر طرز ساختمان، ستونهای مدور گچ بری شده، کتیبه های کوفی، گچ بری ها و نقشه قابل توجه می باشد و خوشبختانه با وجود موقعیت نامناسبی که دارد تا اندازه ای سالم مانده است. بنای فعلی مسجد در پشت محوطه عمارت جدید فرمانداری واقع و در ورودی آن در گوشه شمال دیوار شرقی قرار گرفته است. مسجد جامع مرند بی شک زیباترین و تاریخی ترین جاذبه شهرستان مرند

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

محسوب می‌شود. مسجدی در مرکز شهرستان مرند که از ۲ سمت توسط ساختمان شهرداری و خانه‌های مسکونی و از ۲ سمت دیگر توسط خیابان‌های اصلی و فرعی احاطه شده است. طبق کتیبه محراب این مسجد در سال ۷۳۱ در زمان سلطنت «ابوسعید بهادرخان» از محل میراث مردم مرند و جزیه‌ای که در آن زمان از مردم غیرمسلمان می‌گرفتند توسط «حسین بن محمود بن ناچ خواجه» ساخته شد. کف این مسجد به اندازه ۳ پله از سطح کوچه فرعی پایین‌تر است و دالانی به طول ۱۲ متر با سه طاق گنبدی دالان ورودی را به شبستانها مربوط می‌سازد. سمت چپ این دالان شبستان جنوبی با گنبدی کم‌خیز واقع شده است که بر فراز آن کتیبه‌ای از سنگ دیده می‌شود.

با اینکه این مسجد از صحن اصلی و بزرگی برخوردار است اما غیر از روزهای جمعه، نمازهای روزانه در اتاق کوچکی در سمت چپ دالان ورودی خوانده می‌شود. اما زیباترین بخش این مسجد اتاقی بدون در ورودی است که کتیبه سنگی بزرگی به عرض ۲/۷۵ متر و ارتفاع ۶ متر که محراب این مسجد است در آن واقع شده است. محرابی سنگی با حجاری زیبا نقش و نگارهای اسلامی. با اینکه محراب در این اتاق واقع است اما جز ۴ پنجره که هر کدام به ارتفاع نیم متر از سطح زمین بالاتر هستند، ورودی دیگری ندارد. علاوه بر آیات این کتیبه، در فاصله دو ستون تزئینی و گچبری کنار محراب نامش به خط رقاع نوشته شده .

تصویر ۱. موقعیت مکانی مسجد جامع مرند (map)

تصویر ۲. محراب مسجد جامع مرند (ویکی پدیا)

جدول ۱: محل قرار گیری تصویر، آنالیز خطی، تاریخ ساخت و اندازه محراب مسجد جامع مرند (نگارندگان)

نام محراب	محل قرار گیری محراب	تصویر محراب	آنالیز خطی	تاریخ ساخت	اندازه محراب
مسجد جامع مرند				ج. ۷۳۱ در سده هشتم هجری ۱۳۳۱ میلادی	عرض ۲/۷۵ ارتفاع ۶ متر

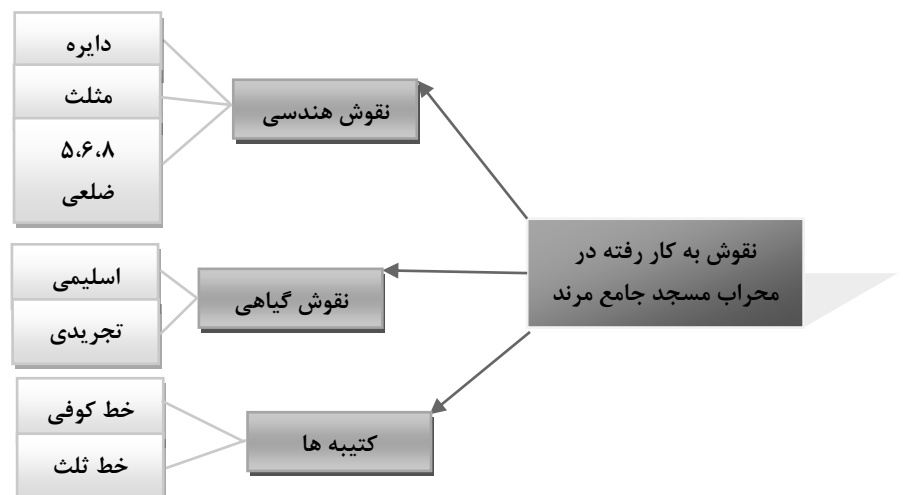
شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

کتیبه سنگی و زیبایی محراب که دور تا دور آن به آیات قرآنی مزین شده بی شک یکی از زیباترین محراب‌های مساجد ایران است که متأسفانه قسمت پایینی آن در حال ریزش و از بین رفتن است. با این حال به گفته نمازگزاران این مسجد مدتهاست یک گونی به دور آن کشیده اند و هراز گاهی چند ساعت کار ترمیمی می کنند. به گفته امامی، مسئول روابط عمومی شهرداری مرنده مرمت این محراب زیبا به این دلیل به تعویق افتاده است که بین سازمان‌های متولی مانند سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و هیات امنای مسجد و دفتر امام جمعه شهرستان مرنده اختلافاتی بر سر این مسجد وجود دارد. مشاهدات عینی از این مسجد حاکی از این است که برای مرمت این محراب ارزشمند و منحصر به فرد هیچ اقدام کارشناسانه‌ای انجام نمی‌گیرد. بسته‌های سیمان و گچ ساختمانی در کنار چند آجر شکسته در کنار محراب نشانگر نحوه مرمت این کتیبه ارزشمند در شهر تاریخی مرنده بود. شهری که علی‌رغم داشتن چند اثر تاریخی بزرگ هیچ متولی از سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ندارد. امامی که پس از مطرح شدن بحث‌های گردشگری به عنوان صنعت توریسم به نمایندگی از شهرداری، طرح‌های گردشگری را دنبال می‌کند، می‌گوید: «این مسجد نگین تاریخی مرنده است و برای آرایه آن به گردشگران خارجی و داخلی و نشان دادن عظمت واقعی آن در نظر داریم ساختمان شهرداری را به محل دیگری منتقل کنیم تا مسجد از هر ۴ قسمت قابل دسترسی و دیدن باشد.» هر چند در مورد این مسجد روایات گوناگونی موجود است اما اینکه مسجد جامع مرنده قبلاً کلیسا بود چندان بعید به نظر نمی‌رسد.

تصویر ۳. بخش‌های مختلف محراب مسجد جامع مرنده (نگارندگان)

جدول ۲. دسته بندی نقوش به کار رفته در محراب مسجد مرنده (نگارندگان)

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

تزئینات و نقشمایه های گچبری

تزئینات ابنیه دوره اسلامی ایران، معمولا از سه نوع مصالح آجر، گچ، کاشی و یا تلفیقی از اینها است، که گچبری از دوران اولیه اسلام تا دوره تیموریان به عنوان عنصر غالب در تزئینات وجود داشته و عمده کاربرد آن در محراب ها و کتیبه های اجرا شده در بنا بوده است. احتمالا به دلیل اهمیت عمده محراب، که نمادی مخصوص و عنصری با ارزش در بنای مساجد بوده، حداکثر دقت و توجه در طراحی و اجرای آن مبذول میشده و چه عنصری بهتر از گچ می توانسته تمامی نبوغ و تبحر هنرمند را به نمایش درآورد. گچبری در ابتدا بیشتر به منظور پوشاندن سطوح زمخت و تزئین آنها به کار گرفته میشد، اما در قرن پنجم هجری قمری، گچبری از حالت تزئینی خارج شد و به شکل پوشش تزئینی منحصر به فرد درآمد. این هنر در دوره ایلخانی در گستره جغرافیایی وسیعی به عنوان عنصر تزئینی در معماری به کار رفته و از این دوران آثار بسیار زیبا و بی نظیری به جای گذاشته است. ایلخانان پس از تصرف ایران، هنر سلجوقی را به خدمت گرفته و با ایجاد تحولاتی، آن را به شکوفایی رساندند. یکی از هنرهای وابسته به معماری این دوره، هنر گچبری است؛ که آثار زیادی از آن در قالب تزئینات معماری به جای مانده است. محراب مسجد جامع مرند آخرین محراب ساخته شده توسط ایلخانان می باشد که در سال ۷۳۱ (ق.ه) به امر سلطان ابوسعید بهادرخان بنا گشته است. نقوش استفاده در تزئینات گچبری این محراب شباهت زیادی با نقوش استفاده شده در عناصر معماری نگاره های شاهنامه بزرگ ایلخانی دارد که در سال های (۷۳۵-۷۳۰ ق.ه) به تصویر کشیده شده است. در دوره سلجوقی هنر گچبری به تکامل خود ادامه داد و تحولاتی در آن صورت گرفت که زمینه را برای شکوفایی آن در دوره ایلخانی فراهم کرد. تزئینات گچبری معمول در دوره سلجوقی، در دوره ایلخانی به تدریج رو به دگرگونی رفت و پرکاری و آراستگی زیاد، ویژگی گچبری این دوران شد. به وجود آمدن محراب های گچی گسترده با انواع اقلام خط، به ویژه گونه های مختلف کوفی، به کارگیری انواع گره های هندسی، نقوش اسلیمی و ختایی در لا به لای کتیبه ها با گل و برگ های پهن و نیز برجستگی و فرورفتگی زیاد نقوش، موجب تحولی عظیم و خلق شاهکارهای زیبای گچبری در دوره ایلخانی شد. در دوره ایلخانی گچبری به کمال رسید و به آرایه اصلی این عهد مبدل شد تا حدی که پوپ این دوره را عهد گچ نامیده است.

تصویر ۱۰۱. کتیبه قسمت حاشیه

تصویر ۱۰۳. حاشیه داخلی

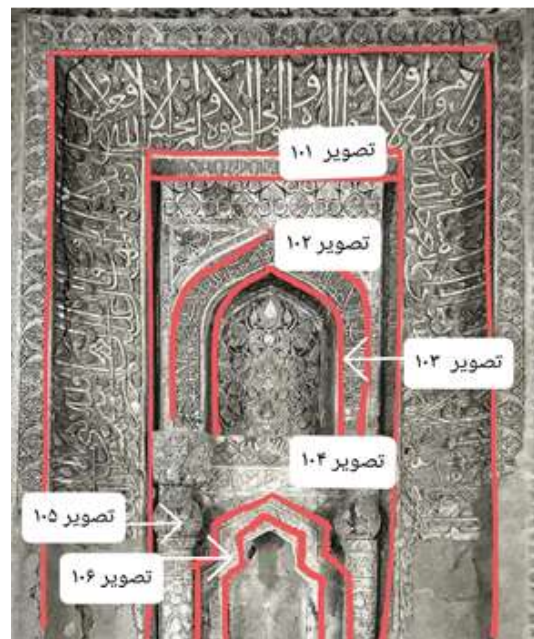
تصویر ۱۰۲. کتیبه

تصویر ۱۰۴. حاشیه داخلی

تصویر ۱۰۵. قسمت پاستون

تصویر ۴. نشانه گذاری کتیبه ها در محراب مسجد مرند (نگارندگان)

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول ۳. نقشمایه های به کار رفته در محراب مسجد جامع مرنند (نگارندگان)

ردیف	نام نقشمایه	آنالیز خطی	اسلوب اجرا	محل قرار گیری نقشمایه در محراب	تصویر نقشمایه
۱	نقوش هندسی		چکیده نگارندگان	پاستون های محراب	
۲	نقوش هندسی		چکیده نگارندگان	لچکی طاق نما	
۳	نقوش گیاهی		چکیده نگارندگان	پاستون	
۴	نقوش گیاهی		چکیده نگارندگان	ستون	
۵	نقوش کتیبه		چکیده نگارندگان	طاق نمای سه گوش	
۶	اسلیمی		چکیده نگارندگان	محراب	
۷	اسلیمی		چکیده نگارندگان	محراب	

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

رایج ترین نشانه قبله که به معماری مربوط میشود محراب است. محراب مساجد اهمیت نمادین و کالبدی در معماری اسلامی دارد. در طول سده ها محراب ها کمتر دستخوش تغییرات بوده اند. محراب های قرن هفتم تا اواسط قرن هشتم هجری مقارن با دوره ایلخانی از ارزش و اعتبار خاصی برخوردار بوده و زیباترین و نفیس ترین آرایه ها و کتیبه ها را در خود جای داده اند. در مساجد ایلخانی محراب مهمترین بخش فضا محسوب میشود و خاستگاه هنر هنرمندان بوده است. محراب های گچبری دوره ایلخانی، هم به لحاظ تعدد و تنوع و گستردگی نمونه ها و هم به دلیل نقوش و آرایه های به کاررفته، بسیار ممتاز بوده و جلوه های بصری منحصر به فردی را پدید آورده است که وجود کتیبه های تاریخی نیز، بر اهمیت و اعتبار آن ها می افزاید. محراب های گچبری، یک از پرکاربردترین محراب های ساخته شده در این دوران به شمار می رود. مسجد جامع مرند از مهم ترین بناهای مذهبی تاریخ معماری و در زمره ی بهترین نمونه های برجای مانده در زمینه تزئینات ایلخانی در منطقه آذربایجان است. عدم وجود بررسی های درخور توجه درباره ی محراب های ایلخانی مسجد جامع مرند، از حیث بررسی ارزش های بصری و ویژگی های محتوایی کتیبه ها و نقوش، ضرورت شناخت و مقایسه این محراب را دو چندان می نماید. وجود یک فرم تزئینی قرینه در گچبری دو گوشه کتیبه نوشتاری محراب مسجد جامع مرند باعث انقطاع متن شده و با نوشتار یکپارچه و زاویه دار متن در محراب مسجد جامع تبریز تفاوت محسوسی دارد.

کتیبه ها

خط از مهمترین وجوه هنری محرابهای ایلخانی به شمار می آید؛ خط آنگونه که در محرابها دیده می شود، مشتمل بر آیاتی از قرآن و حدیث، همراه با مواردی از تاریخ و سازنده دارای مضمون مذهبی غالب و صحیح است (مرادی و دیگران، اولین کتیبه ها که در قرون اولیه اسلامی جهت تزئین ابنیه ها به کار گرفته شده اند، به تبع خط قرآن در آن زمان کوفی بودند. کتیبه های تزئینی به شکلهای مختلف و با خطوط تنوعی در کتیبه نگاری مساجد اجرا شده اند. محراب مسجد جامع مرند کتیبه های منقش که بر دیوار محراب قرار گرفته اند، شخص مؤذن را نه تنها به یاد آن کلمات می اندازد بلکه او را متوجه وزن، اشکال و صور روحانی آن، فیضان با جلال و قدرت وحی الهی میکند. در محراب نوشته ها به شکلی است که نمیتوان فهمید از کجا آغاز و به کجا ختم میشوند، بدینسان بی پایانی را به ذهن القا میکند و این القای حرکت بی پایانی و جاودانگی در تمامی سطوح است؛ وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت کتیبه های مسجد جامع مرند شامل آیات قرآنی، حدیث و اسامی متبرکه و محتوای تاریخی است که به شرح زیر با خط کوفی ثلث، توقیع و محقق گچبری شده اند. در قسمت بال و در دو طرف محراب آیات قرآنی نوشته شده که قسمت عمده آن از اول و آخر ریخته است که بزرگترین کتیبه محراب است و با نقوش اسلیمی تزئین شده و زمینه آن به رنگ اخرا میباشد. این کتیبه حالت محدب داشته است. در این کتیبه با خط ثلث آیه ۱۸ سوره توبه و حدیثی از پیامبر اکرم است. مضمون آیه این چنین به دست میدهد که با توجه به وجود پاک و منزه پروردگار پس خانه ایشان نیز باید پاک و منزه باشد و در قسمت پایین تر کتیبه قبلی وجود دارد و از قسمت ابتدایی حاشیه دورتادور که دارای نقشه است شروع شده و در طرف دیگر در قسمت انتهایی حاشیه پایان یافته است. زمینه این کتیبه با خطوط ساده مشبکی تزئین شده است. خط کتیبه کوفی ساده میباشد که متن کتیبه آیه زیر میباشد قسمت قوس طاق نما کتیبه تاریخی بانی ساخت محراب به خط محقق گچبری شده است.

شکل ۵. کتیبه داخل هلال قوس طاق نما

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

رنگ در محراب

در محراب مرند به لحاظ هنری تحولی چهره نموده که از نظر فنی بسیار تأثیرگذار بوده است: نخست اینکه تاوه های موجود در آن بر خلاف سایر محراب ها با کتیبه هایی به خط نسخ پرداخت شده است، دوم اینکه به منظور افزایش تأثیر نگرش ها عامل رنگ قرمز در وسعت بسیار زیاد در ساختار آن دخیل شده و با نمادهای شهری مرند ایلخانی پیوند خورده است؛ چرا که طبق گزارشات جهانگردان این منطقه از دیرباز نقش تأثیرگذاری در تولید و صادرات انبوه رنگدانه های قرمز داشته است؛ البته طبق شواهد موجود رنگریزی گچ در این منطقه قرن ها جلوتر از تاریخ مغول در ارائه و تزئین محرابها قابل مشاهده است، از این منظر آذربایجان دوره ایلخانی را باید نقطه عطفی در ساخت و ارائه ی محراب هایی در وسعت رنگی بسیار زیاد دانست؛ در حقیقت نقش و خط به مانند جسم و رنگ چون روح آن در محراب های آذربایجان به کارگرفته شده است.

جدول ۴. بقایای تزئینات رنگ در محراب

	
زمینه رنگی در محراب	خط نسخ در محراب

جدول ۵. تزئینات پیلک های جانبی طاق اصلی

	
سامرا سبک حجری	پیلک های جانبی طاق اصلی

نقوش هندسی

در قرون اولیه هجری سهم نقوش تزئینی را طرحهای هندسی مانند چلیپا، خطوط مستقیم، صلیب شکسته، دوایر و رشته های مروارید حلقه شکل، کثیر ضلع ها، گره سازی ها و آژنده کاری ها تشکیل میدهد. این شیوه از آن در حدود قرن سوم هجری آغاز شد، در دوره مغول قرن هفتم هجری به نهایت پیشرفت خود رسید. اجرای فرمهای سیال گچبری شده باعث محدودیت

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

استفاده از نقوش هندسی در ساختار محراب گردیده است و در برابر حجم تزئینات اسلیمی و کتیبه ها قابل توجه نیست، به طوری که به جز پاستون های محراب، طرح داخل طاق نمای سه گوش بدنه پیلک ها و بستر نقوش در سایر نقوش در سایر بخش های محراب قابل مطالعه نیست. اکثر این نقوش هندسی همچون قابهایی نقوش اسلیمی را دربر گرفته است. عناصر هندسی می تواند معرف و نمادی از حکمت اسلامی مبتنی بر کثرت درعین وحدت و وحدت درعین کثرت باشد.

-دایره

دایره یکی از راز آمیزترین نمادهای بشری، بازتابی از جهان این نقش هندسی یکی از بنیادی ترین نقوش به کار رفته در آثار کهن ایرانی است. نشان مذکور نماد کمال، همگونی، یکدستی و نداشتن اضافات و زوائد است. دایره متحدالمرکز درجات موجودات و سلسله مراتب مخلوقات را نشان میدهد. برای تمامی مخلوقات این دایره تجلیات جهانی وجود واحد و ناآشکار را آشکار می سازد. حرکت دورانی، کامل، تغییرناپذیر دارد و بدون شروع، انتها و بدون نوسان است. دایره نماد زمان است. زیرا زمان نیز توالی مداوم و بی تغییر لحظات است. دایره نماد آب های محاط است. بنابراین دارای اصل مادرانه مؤنث است. این شکل نماد آسمان نیز است. نماد عالم معنا، در ارتباط با زمین، دایره نماد آسمان کیهانی است، اینجاست که دایره به نمادهای الوهیت می پیوندد، که میل به آفریدن دارد و زندگی را ایجاد می کند و تناظر آن با عدد یک منطقی می نماید در سنت اسلامی شکل دایره به عنوان کامل ترین اشکال ملحوظ شده است. دایره متمرکز، بدون انتها و ابتدا مشعشع و کامل، علامت مطلقیت است. در هند ماندالا تکرار دایره های متحدالمرکزی است که نماد ساده ای از کیهان در تغییر و این نقش از اصلی ترین تبدیل است. تزئینات داخلی گنبد مساجد دوره اسلامی غالباً از موضوعات خورشیدی و ستاره ای است و بدین ترتیب بیانگر ارتباط دیر آشنای طاق و گنبد آسمان است این نماد رازآمیز در معماری و نقوش تزئینی هنر ایران دید می شود. یکی از زیباترین آثاری که نموده های معماری کهن ایران بر آن نقش بسته و کاربرد نقش هندسی دایره را در معماری ایرانی نشان می- دهد، ظروف سنگی جیرفت است. ظرفی است استوانه های شکل از جنس کمریت که تصویر بنایی بر آن نقش بسته است. این فرضیه مطرح شده است که بنای مزبور اهمیت خاصی در این مجموعه باستانی داشت و احتمال مرکزی دینی و همزمان حکومتی بوده است. بنا پلانی مدور دارد که به طرز ماهرانه در طرح کلی ظرف منعکس شده است. این پلان کاربرد دایره به عنوان پایه و بنیان معماری را نشان می دهد. بخش بالای ورودی، با انحنا به سمت بالا، ساخته شده است. این طرح امروزه نیز در معماری ایران دیده می شود. نمای بالای این بخش ها با طرح های نیم دایره های تزئین شده است. یک نمونه از کاربرد دایره به عنوان تزئین را میتوان در مهرهای مکشوفه از شوش مشاهده کرد. مهری از شوش کاربرد نماد دایره را در کنار نقشمایه شبیه طبل در هندسه نقوش اسلامی نشان میدهد یکی از زیباترین کاربردهای تزئینات هندسی بر مبنای دایره در هنر کهن را میتوان در مهری از شوش نشان داد. در این مهر کاربرد نماد شمس که در دوره اسالمی، طرح مسلط تزئینی گنبدها قرار گرفت دیده میشود. شمس که نمودی از خورشید است. در ادبیات فارسی، منبع پرتو افشانی و مظهر کمال و زیبایی و بلندی است که جایگاه خورشید، فلک چهارم است بنابراین تحلیل دایره که نماد الوهیت و نماد آسمانی است و شمس که نماد خورشید و نور افشانی آسمانی است، در هنر و معماری کهن ایرانی جایگاه ویژه ای داشته است. از آنجایی که نمادهای ایزدی، الهی و آسمانی با ویژگی برکت دهی مرتبط اند پس کاربرد این نشان هندسی را میتوان با مفهوم برکت و فزونی مرتبط دانست.

-مثلث

نماد مثلث با رأس رو به پایین قمری است، نماد اصل مؤنث، نماد آب ها، سرما و دنیای مادی است. مثلث رو به پایین به عنوان نماد مادر کبیر نقشی زاینده است در نمادهای کوهستان و غار، کوهستان و مثلث رو به بالا مذکر است. مثلث نماد طبیعت سه

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

گانه است. در سنت هندویی مثلث متساوی الساقین نماد جنس نر و ماده است. اگر رأس آن بالا باشد نماد مرد است، اگر رأس آن پایین باشد نماد زن. ترکیب نمادهای زن و مرد، به مفهوم تفکر است. یک نمونه از قدیمی ترین کاربرد نماد مثلث در فضای معماری را میتوان در ستون های موزاییک کاری شده معبد اینانا در آور بیان کرد. در میان آثار جیرفت نیز، کاربرد مثلث به عنوان آذین ستون به چشم میخورد. این پیکره نقش برجسته انسانی از روبرو که از گل ساخته شده، مزین به آرایه مثلثی است.

- پنج ضلعی، شش ضلعی و هشت ضلعی

اشکال چند وجهی هندسی نقوش راز آمیزی هستند که در هنر کهن ایران و هنر دوره اسلامی به کار رفته اند. این اشکال که همواره با اعداد رمزی پنج، شش، هشت و ... همراه اند، بر بنیان تقسیمات دایره استوار اند. این نقوش کیهانی قلمداد می شود و آنان را همچون نمادهایی فرض می کنند که تفکر بشر در ارتباط با ساخت اصلی عالم را نمایان می سازند. نقوش هندسی تأملی درباره وحدت ماوراء طبیعی وجود است و به دنبال آن، تلاشی است برای ساختن نمادهای دیداری و اندیشیدن درباره نظم اصیل که از این یگانگی نشأت می گیرد. ارنست کاسیرر عدد چهار را تفسیر رمزگونه چهار جهت عالم می داند و عدد پنج را وجه تکاملی آن یعنی مرکز این چهار راه فرض می کند. پنج را عدد رمزی پیدایش کیهان می دانند، در این تفکر نمادین باستانی آسمان شش سیاره دارد و خورشید در مرکز آن، شش جهت فضا دارای یک نقطه واسط یا مرکزی است که جهت هفتم آن را می سازد و نماد کل مکان و زمان است. عدد شش علامت فاصله میان مبداء و ظهور آن است. کائنات در شش روز شکل گرفت. بدین ترتیب شش مربع میتواند نشانه خلقت باشد. رابرت چهار ضلعی، شش ضلعی، هشت ضلعی و ده ضلعی و ... را که از دایره واحد گرفته شده اند از نگاه رمزی، اندیشه های اولیه خداوند می داند که از وحدت مدور نشأت گرفته است. به نظر وی اشکال ابتدایی هندسی تبلور اندیشه های آفرینشگرانه ایزدی قلمداد می شوند و انسان واسطه ثبت این اندیشه هاست .

شکل ۶. محراب مسجد جامع مرنند، نشانه گذاری نقوش هندسی، ۱- دایره های حلزونی، ۲- لانه زنبوری، ۳- مثلث (نگارندگان)

نقوش گیاهی

بعضی از آثار زمینه کتیبه به نقش اسلیمی مزین گردیده اند. در دوره ایلخانی کتیبه ها آراسته تر، ظریف تر و مزین به نقوش اسلیمی با گل و برگ های متنوع شده که در برخی با برجستگی زیاد اجرا شده اند. این نقوش از مهم ترین عناصر تزئینی دوره ایلخانی می باشد که کاربرد بسیار زیادی داشته است. در برخی از موارد در ترکیب با تزئینات هندسی و کتیبه ای نیز دیده می شود همانطور که می دانیم هنرمندان در این دوره تحت تاثیر هنرمندان چینی بودند. طراحی آرایه های گیاهی نیز تا حد

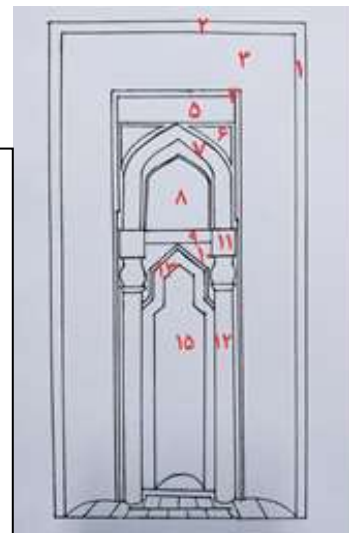
شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

زیادی از سبک های چینی متأثر است. هنرمندان این دوره نیز با استفاده از طبیعت و تجریدی ساختن نقش گیاهان، جلوه های بی مانندی خلق می کردند. شاخ و برگ ها و اسلیمی هایی که با پیچش مداوم، هماهنگی بی نظیری را به وجود می آورند. نقوش گیاهی شامل دو گروه اسلیمی ها و نقشهای تجریدی، ترنج و لچک می باشند. این نقوش که در قسمت ستون، سرستون، قاب، حاشیه، طاق نمای دوم، لچکی طاق نمای کوچک، حاشیه طاق نمای اول پیشانی، طاق نمای فوقانی و طاق نمای کوچک مورد استفاده قرار گرفته اند. با عناصری از نگاره های مرگ اسکندر، فرار فریدون و تورج، همچنین نگاره های پادشاهی ضحاک، بهرام گور در خانه دهقان، جلوس شاهزاده و ... مطابقت دارد. نقوش گیاهی برگرفته از مظاهر طبیعت میباشد که برای پرهیز شبیه نگاری آنها را برسوا کرده اند. به کارگیری قوس حلزونی به عنوان استخوان بندی طرح، ترکیب فضای جدیدی خلق کرد که در آن نقوش که ارتباطی خالق، آزاد و گویا موجب پیدایش ترکیب پیچیده، موزون و خیالی گشته اند. حرکت اسلیمی باعث شد که نقوش از شکل عناصری منفرد و مجزا خارج شده و پیوستگی پویایی با دیگر نقشمایه ها برقرار کنند. برخی از این نقوش نیز به طور وسیع در میان تزئینات گچی مجرد دیده می شوند. اسلیمی یکی از اجزای مهم طرح های اصیل ایرانی است، مرکب از خطوط منحنی مارپیچ که در زمینه کاشی کاری، گچبری و نقاشی مورد استفاده بوده است که با رنگ های متمایز طرح می شود و شاخه های کوتاه و برگ و گل از ساقه های مارپیچی آن منشعب میگردد. نقش اسلیمی از خط کوفی استخراج شده است و لفظ اسلیمی را شکل شکسته لفظ اسلامی می دانند در مقابل طرح خطایی است که با مغول از چین به ایران آمده است، اما حقیقت این است که طرح های مذکور از ابتکارات هنرمندان عصر اشکانی و ساسانی می باشد و اقتباسی است از پیچ و تاب های درخت مو که نمونه بارز آن را می توان در آثار سیمین ساسانی مشاهده نمود. مایه اسلیمی کم کم بسط یافته و از آن اشکال گوناگونی ساخته است. امروزه بیش از پنجاه شکل اسلیمی وجود دارد. تصویر گیاهان موهوم در هنر اسلامی به صراحت مورد قبول قرار گرفته است، اما فقط تزئین- های نباتی با اشکال نقش پردازی شده جزء هنر مقدس محسوب شده است. ساختار حلزونی آرایه های گیاهی که در محراب شاهد آن هستیم خود نمایانگر وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است و همواره با کشش چشم به مرکز نقش همراه است که تمثیلی از وحدانیت خداوندگار متعال و مرکزیت سلطه او است.

شکل ۸. ترکیب گیاهی محراب (نگارندگان)

- ۱- قاب
- ۲- پیشانی
- ۳- حاشیه
- ۴- زوار
- ۵- پیشانی طاقنمای بالینی
- ۶- لچکی طاقنمای بالینی
- ۷- قوس طاقنما
- ۸- طاقنمای فوقانی
- ۹- پیشانی طاقنمای کوچک
- ۱۰- لچکی طاقنمای کوچک
- ۱۱- سرستون
- ۱۲- ستون
- ۱۳- قوس طاقنمای سه گوش
- ۱۵- طاقنمای سه گوش

شکل ۷. آنالیز خطی و اجزای تشکیل دهنده محراب مسجد جامع مرند (نگارندگان)

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

نتیجه‌گیری

بررسی‌های صورت گرفته روی محراب مسجد جامع مرنند، طرح‌ها و نقشمایه‌های گچ بری این محراب در بعضی قسمت‌ها به صورت کم برجسته و در بعضی قسمت‌ها با ضخامت و برجستگی زیاد اجراء شده‌اند. تزئینات گچ بری محراب با توجه به طرح و فرم‌های استفاده شده در ردیف محراب‌های شاخص دوره ایلخانی قرار دارد، استفاده از فرم‌های مدور گیاهی و حلزونی، اشکال هندسی به صورت لانه زنبوری، استفاده از خطوط مختلف در کتیبه‌ها، تزئینات این محراب را هم ردیف محراب‌های شاخص این دوره قرار می‌دهد. تنوع نقشمایه‌ها اعم از گیاهی و هندسی در این محراب بسیار است. در این محراب از انواع نقوش هندسی شامل دایره، ششضلعی و مثلث، در پاستونهای محراب، طرح داخل طاقنمای سه گوش، بدنه پیلک‌ها و بستر نقوش، نقوش گیاهی در قسمت‌های ستون، سرستون، قاب، حاشیه، طاقنمای دوم، لچکی طاقنمای اول پیشانی، طاقنمای فوقانی و طاقنمای کوچک که دایره نماد کمال، همگونی، یکدستی و نداشتن اضافات و زوائد است این شکل نماد آسمان نیز هست استفاده شده است. نماد عالم معنا، در ارتباط با زمین، دایره نماد آسمان کیهانی است، اینجاست که دایره به نمادهای الوهیت می‌پیوندد، که میل به آفریدن دارد و زندگی را ایجاد میکند و تناظر آن با عدد یک منطقی مینماید. در سنت اسالمی شکل دایره به عنوان کاملترین اشکال ملحوظ شده‌است در این محراب شکل ظریف و زیبایی از نقشمایه‌های هندسی بر روی نقشمایه‌های گچ بری ایجاد شده‌اند. نماد مثلث با رأس رو به پایین نماد اصل مونث، نماد آبها، سرما و دنیای مادی است. ترکیب نمادهای زن و مرد، به مفهوم تفکر است. در شش ضلعی عدد شش عالمت فاصله میان مبدأ و ظهور آن است. شش ضلعی از دایره واحد گرفته شده که اندیشه‌های اولیه خداوند است و از وحدت مدور شکل گرفته است. این محراب دارای ۱۳ کتیبه می‌باشد که در حال حاضر فقط ۹ کتیبه از آن باقی مانده‌است می‌باشد که کتیبه‌ها شخص مؤذن را نه تنها به یاد آن کلمات می‌اندازد بلکه او را متوجه وزن، اشکال و صور روحانی آن، فیضان با جلال و قدرت وحی الهی میکند. در محراب نوشته‌ها به شکلی است که نمیتوان فهمید از کجا آغاز و به کجا ختم میشوند، بدین سان بی‌پایانی را به ذهن القا میکند و این القای حرکت بی‌پایانی و جاودانگی در تمامی سطوح است؛ که همگی نشاندهنده وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت می‌باشند.

مراجع

- ۱- جلالی عزیزیان، حسین (۱۳۷۸) تاریخ مرنند (مرند، جلفا، زنوز، هادیشهر) مشهد مقدس: گوهر سیاح
- ۲- پوررمضان، نوید. (۱۳۹۵) طراحی و ساخت حجم چوبی بر اساس تزئینات محراب مسجد جامع مرنند. پایاننامه کارشناسی. گروه هنرهای اسلامی. دانشکده هنرهای اسلامی. دانشگاه هنر اسلامی تبریز
- ۳- بیادار، هنگامه و توفیقی، پیوند (۱۳۹۳) نمادشناسی محراب در عرفان و هنر اسلامی. مجله مطالعات معنوی، شماره ۱۱ و ۱۲. صفحات ۱۳۵-۱۷۳
- ۴- تقی‌زاده نجار، نیر (۱۳۹۷) مطالعات تطبیقی نقوش محراب مسجد جامع مرنند با نگاره‌های شاهنامه بزرگ ایلخانی. کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام
- ۵- شکفته، عاطفه (۱۳۹۴) مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانیان. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۸
- ۶- شکفته، عاطفه (۱۳۹۱) ویژگی‌های بصری شاخص تزئینات گچبری معماری عصر ایلخانی. مطالعات معماری ایران، شماره ۲
- ۷- شیخ بگلو، امید (۱۳۹۶) بررسی تزئینات محراب مسجد جامع مرنند. همایش ملی جایگاه فرهنگ و هنر در ایران اسلامی، موسسه فرهنگی علمی دانش پژوه
- ۸- علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۷) تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در معماری مساجد. ادبیات و هنر دینی، شماره ۲
- ۹- صالحی کاخکی، احمد و تقوینزاد، بهاره (۱۳۹۵) پژوهشی بر آرایه‌های هندسی محراب‌های گچبری دوره ایلخانی در ایران. هنر و معماری، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره یک

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

- ۱۰- عابد دوست، حسین و کاظمپور، زیبا (۱۳۹۵) تحلیل ریشه ها و مفاهیم نقوش هندسی معماری دوره اسلامی در هنر کهن ایرانی. فصلنامه نگارینه هنر اسلامی، شماره دهم
- ۱۱- کفشچیان مقدم، اصغر و یاحقی، مریم (۱۳۹۰) بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران. فصلنامه باغ نظر، مرکز پژوهش های هنر معماری و شهرسازی نظر، شماره نوزدهم
- ۱۲- مرادی، امین، موسوی حاجی، رسول و عمرانی، بهروز (۱۳۹۴) مطالعه تطبیقی و ریخت شناسی محراب های ایلخانی آذربایجان. همایش ملی باستان شناسی ایران

Summary

One of the altars built in the patriarchal period in 731 AH is the altar of the Marand Grand Mosque in East Azerbaijan Province, which was registered in the national statistics on January 6, 2013 under number 139. The special and historical architecture of this altar is more due to the fact that this building is one of the few historical places to be considered by tourists. The study and accurate knowledge of the symbols used in the decoration of this altar is one of the most important goals of this research. The method of the article is descriptive and analytical. The method of data collection is based on library and virtual field studies. This altar can be divided into three categories: inscription, geometric and plant motifs.